

Duur: +- 2 uur

Beginpunt: Loolaan 9

*De eerste Joden kwamen omstreeks 1300 naar Nederland. Ze vestigden zich in Nijmegen en Maastricht, maar moesten gauw weer op de vlucht voor godsdienstvervolging. In 1579 ging de **Unie van Utrecht** van kracht. Dit betekende dat niemand meer om zijn of haar geloof vervolgd kon worden. Dit zorgde ervoor dat veel Joden zich in Nederland vestigden. Anders dan in andere Europese landen hoefden ze geen Jodenster te dragen, mochten ze vrij trouwen en hoefden ze niet in een ghetto te wonen. In eerste instantie kwamen er vooral Joden uit Spanje en Portugal die moesten vluchten voor de inquisitie. Deze groep wordt de Sefardiem genoemd. Vandaar de bekende Portugese synagoge aan het Mr. Visserplein in Amsterdam. Tijdens de dertigjarige oorlog in Duitsland (1618 - 1648) vluchtten veel Asjkenazische joden richting Nederland.*

*De **Sefardiem** en **Asjkenaziem** ontstonden als gevolg van de **Diaspora**. Een deel van het Joodse volk vluchtte via Rusland naar Oost-Europa. Een andere groep ging via Noord-Afrikaanse landen naar het Iberisch schiereiland. Zo bestaat er bijvoorbeeld nog een grote Joodse gemeenschap in Ethiopië. Het verschil tussen de Sefardiem en Asjkenaziem zit in de culturele achtergrond en daarmee gebruiken. Asjkenazische Joden spreken bijvoorbeeld Jiddisch en noemen een synagoge 'Sjoel' (school in het Jiddisch). Sefardische Joden spreken van een Snoge, een verbastering van Esnoga (synagoge in het Hebreeuws). De wortels van de Klezmer muziek liggen in het Asjkenazische Jodendom. Het verschil tussen beide groepen kenmerkt zich niet in de mate van orthodoxie van het geloof.*

Apeldoorn werd in 792 voor het eerst genoemd onder de naam Appoldro, wat 'bij water staande bomen' betekent. In de 16e eeuw groeide het dorp vanwege de papierindustrie en met de vestiging van de zomerresidentie van Lodewijk Napoleon in 1806 was Apeldoorn een plaats van naam. Eind 18e eeuw vestigden de eerste Asjkenazische joden zich in Apeldoorn. Typisch Asjkenazische familienamen van Joodse families in Apeldoorn waren Meijer, Polak en Weissmann. Later vestigden Sefardische families met namen als Manasses en Levie zich hier. Eind 19e eeuw woonden er in totaal 103 Joodse mensen in Apeldoorn.

*Omstreeks 1855 was aan de Loolaan 9 de eerste **synagoge** van Apeldoorn gevestigd. Dit was een zogeheten huissynagoge in het achterhuis van een joodse familie. In de joodse traditie is van oorsprong de regel dat er bij een religieuze dienst tien volwassen mannen aanwezig moeten zijn. Een man is volwassen na zijn **Bar Mitswa**. Op zijn dertiende leest hij een tekst uit de **Thora** voor en telt dan voor de gemeenschap als volwassene. Bij een vrouw gebeurt dit op twaalfjarige leeftijd tijdens de **Bat Mitswa** na een vergelijkbare ceremonie. In orthodoxe kringen wordt nog vastgehouden aan de **Minjan**, maar bij liberale gemeenten tellen vrouwen inmiddels ook mee.*

Wist u dat jodendom met een hoofdletter geschreven wordt als het over het volk gaat en met een kleine letter als de religieuze groepering bedoeld wordt?

*Vanaf 1875 woonde David de Jong aan de Loolaan 9. Hij was een slager. Volgens de **Kasjroet** - de joodse spijswetten - mag het bokje niet in de moedermelk gekookt worden. Dit betekent dat zuivel en vlees gescheiden bereid, en niet gezamenlijk gegeten, mogen worden. Orthodoxe keukens hebben dan ook dubbel keukengerei en apparaten. In de meest extreme gevallen moet er ook tijd tussen het nuttigen van beide voedingswaren zitten. Daarnaast mogen joodse mensen geen dieren met een gespleten hoeven die niet herkauwen en schaaldieren eten. Een leuk feitje is dat rode M&M's en Fristi niet **kosjer** zijn. De kleur van beide producten is afkomstig van luizen en gemengd met zuivel dus niet kosjer.*

Met de het gezicht naar Loolaan 9 loopt u naar rechts richting Orpheus. Op de hoek waar de Loolaan de Canadalaan kruist, gaat u naar rechts. Als het goed is ziet u hier op de straat gedenkstenen liggen.

Door heel Europa liggen **Stolpersteine** of 'Struikelstenen.' Dit is een project van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Hij worstelde met het schuldgevoel dat veel Duitsers over de Sjoa hebben en besloot in koperen stenen de namen, geboorte- en sterfdata van Joodse mensen te graveren. De stenen werden voor de voormalige woonhuizen van deze mensen gelegd.

De Sjoa is de Hebreeuwse benaming voor de genocide die bij veel mensen bekend staat als de Holocaust. **Holocaust** betekent in het Grieks 'brandoffer.' Veel Joodse mensen hebben moeite met die term omdat massavernietiging tussen 1933 en 1945 zeker geen offer was. **Sjoa** betekent vernietiging en is volgens veel mensen meer op z'n plaats.

In Apeldoorn liggen geen echte Stolpersteine. De stenen die nu voor u ligt zijn geïnitieerd door de werkgroep Gedenkstenen Apeldoorn. Op de website is te zien wanneer er nieuwe stenen komen te liggen. Hier kunt u bij aanwezig zijn.

U loopt verder richting de Canadalaan.

Deze straat heeft zijn naam te danken aan de bevrijders van Apeldoorn. Tot 1945 heette deze straat namelijk de Marialaan. Op nummer 3 woonde Jozef Nieweg met zijn vrouw Johanna van den Hoeden. Jozef werkte als waarnemend portier in het Apeldoornsche Bosch. Het **Apeldoornsche Bosch** werd in 1909 geopend als **Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht**. Vanuit heel Nederland werden Joodse mensen met verstandelijke of fysieke beperkingen hier naartoe gebracht. Vanaf 1935 was **Paedagogium Achisomog** onderdeel van het Apeldoornsche Bosch. Dit was een opvanghuis voor moeilijk opvoedbare kinderen. Het Paedagogium zat voor die tijd gevestigd aan de Bas Backerlaan. Op Loolaan 59 was een sanatorium voor 'zenuwlijders' genaamd Huize Boschrust. In 1924 werd ook die verplaatst naar het Apeldoornse Bosch.

Op nummer 4 woonden de zussen Belle en Carmusin-Masur en Flora Isacson-Masur. Flora was getrouwd met Isaac Isacson. Zij vluchtten uit Polen via Duitsland naar Nederland. In 1938 arriveerden ze in IJmuiden. Twee jaar later vestigden ze zich in Apeldoorn.

Op nummer 28 woonden de familie Hoogstraal. Johanna en Sally Meyer vluchtten in 1933 uit Duitsland en kwamen terecht in Apeldoorn. Hun dochter Hilde en haar gezin woonden hier al vanaf 1925. Vader Izaac werkte in het familiebedrijf: een borstelfabrikant. Mirjam en Johanna kregen op woensdagmiddag en zondagochtend joodse les in de synagoge. Hun oom Isidoor had een jazzband die regelmatig op feesten optrad: Isy Hoogstraal & his boys.

In de zomer van 1941 mochten Mirjam en Johanna niet meer naar een reguliere school. In december 1941 werd er een speciale school voor Joodse kinderen ingericht aan de Eerste Koningsdwarsstraat 4 (nu: Waldeck Pyrmondstraat) in Apeldoorn-Noord. Hier moesten de kinderen vanaf juli 1942 te voet heen. Fietsen was namelijk voor Joden verboden. De school werd opgeheven in januari 1943 omdat de meeste Joodse kinderen rond die tijd op transport gesteld waren. Mirjam en Johanna werden samen met hun familie tijdens een razzia in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 opgepakt en overleefden de oorlog niet.

Op het kruispunt met de Regentesselaan slaat u links af. Wanneer u doorloopt, ziet u aan uw rechterhand de Bas Backerlaan. Daar gaat u in.

Loop op het kruispunt een stukje door.

Op nummer 14 was tussen 1925 en 1935 het eerder genoemde Paedagogium Achisomog voor 'geestelijk achtergebleven kinderen' gevestigd. Hier woonden zowel jongens als meisjes. In 1935 verhuisde het instituut naar het Apeldoornsche Bosch. Er werden sport- en culturdagen georganiseerd en de Joodse feestdagen werden gevierd. In datzelfde jaar kwam prinses Juliana op bezoek en bracht gebakjes voor de kinderen mee.

*Bij nummer 12 ziet u een gedenksteen voor Helena Dantzig liggen. Zij woonde sinds 1910 in Apeldoorn en werd wegens zenuwziekte in een rusthuis in het Apeldoornsche Bosch opgenomen. Ook ziet u de naam Machiel Ansel staan. Hij studeerde voor Rabbijn en was de hoofdonderwijzer van het godsdienstonderwijs van de joodse gemeente in Apeldoorn. De joodse gemeente werd ook wel **Nederlands-Israëlitische gemeente** genoemd. De dozen met archiefmateriaal beslaan zo'n vier meter en zijn in het CODA te vinden.*

Ga weer terug naar het kruispunt en vervolg de route via de Emmalaan. Steek over naar de Meester van Hasseltlaan en ga direct rechts de Prinsenlaan in. Loop de straat uit naar het Prinsenpark. Wanneer u het bruggetje overgaat, ziet u aan uw rechterhand een monument.

Hier staat het monument voor alle 1258 vermoorde mensen uit het Apeldoornsche Bosch. Het werd gemaakt door Ralph Prins en in 1990 onthuld door prinses Juliana.

Het Apeldoornsche Bosch werd door de Apeldoorners ook wel het 'Jodenbosch' genoemd. Onder de Joodse mensen zelf stond het bekend als de 'Joodse hemel', omdat het leven er goed was. De zorg was innovatief. Zo was dit de eerste instelling in Nederland waar schoktherapie toegepast werd. Daarnaast was de sfeer er zo prettig dat er tussen medewerkers onderling veel geflirt werd.

Na 1940 zochten veel Joodse mensen heil in het Apeldoornsche Bosch. Door hier op de personeelslijst te komen was je voorlopig veilig. Daarnaast was er gebrek aan personeel vanwege de vele arrestaties. In de nacht van 21 op 22 januari 1943 vond er een grote razzia onder leiding van Aus der Funten en Gemmeke plaats. De hele nacht reden vrachtwagens vol patiënten en medewerkers naar het station van Apeldoorn. Matrassen met patiënten erop werden letterlijk op elkaar gestapeld. Om 7.00 vertrok de trein en reed rechtstreeks naar Auschwitz waar vrijwel iedereen - die op het moment van aankomst nog leefden, want veel mensen overleefden het transport niet - op 24 januari werd vergast.

Het donkerblauwe kruis op het monument is naar het embleem dat het personeel van het Apeldoornsche Bosch droeg. Het gedicht is van Ida Gerhardt.

Sinds 2020 is een herinneringscentrum over het voormalige Apeldoornsche Bosch geopend. Het is de moeite waard om daar een kijkje te nemen.

Loop terug over het bruggetje en ga via de Prinsenlaan naar de Meester van Hasseltlaan. Daar aangekomen slaat u linksaf.

Op nummer 10-2 woonden Lion en Rebekka Slagter. In hun huis was het kantoor van de Nederlands-Israëlitische gemeente van Apeldoorn gevestigd. Nadat de synagoge aan de Paslaan in 1941 in de brand gestoken werd, vonden de synagogediensten hier plaats. Lion was voorzitter van de Joodsche literaire club en was een 'verdienstelijk voordrachtskunstenaar'. De joodse gemeenschap van Apeldoorn had een rijk verenigingsleven. Er was een toneelgezelschap. Uitvoeringen vonden plaats in de Poort van Kleef. Hier kwamen zelfs niet-Joodse bezoekers kijken. Ook waren er een zang-, zionisten-, jeugd-, dames-, en armenverenigingen. De zionistische vereniging had veel contacten met vergelijkbare verenigingen uit Zwolle en Arnhem. In 1930 en 1939 werden er inzamelingsacties gehouden voor Joodse vluchtelingen om naar Palestina te vertrekken.

Loop verder over de Meester van Hasseltlaan en sla linksaf de Jonkheer Meester G.W. Molleruslaan in. Aan uw linkerhand ziet u het gebouw van de Koninklijke Scholengemeenschap Apeldoorn.

In de zomer van 1941 mochten de Joodse leerlingen (waaronder Gerard Durlacher, vader van

schrijfster Jessica Durlacher) van de HBS niet meer naar school terugkeren. Niet veel later werd Jacob Wijler, docent Frans, ontslagen. Rector Logemann kon hier geen stokje voor steken, maar zorgde ervoor dat Wijler stiekem privélessen kon blijven geven. In de zomer van 1942 moest Wijler samen met zijn vrouw en dochters onderduiken. Ouders en kinderen verbleven apart van elkaar. Toen Wijler en zijn vrouw in januari 1943 hoorden dat hun dochters Martha Rose en Rose Helene verraden waren, schreven ze een afscheidsbrief, legden ze hun trouwringen op tafel bij de familie van Dijk in Epe waar ze ondergedoken zaten en sprongen ze in het kanaal. Op de (voormalig joodse) begraafplaats aan de Arnhemseweg is een leeg graf met monument voor de familie Wijler.

Ondertussen werd het gebouw van de HBS veelvuldig door Duitsers gebruikt. Ze verwijderden het woord 'koninklijke' van de gevel, maar vergaten 'Je Maitiendrai' weg te halen.

Van de Joodse leerlingen overleefden alleen Gerard Durlacher en Judith Rubens de oorlog.

Loop verder over de Molleruslaan. Neem de tweede afslag naar links en ga de Burgemeester Tutein Noltheniuslaan in. Steek schuin de Regentesselaan over naar de Paslaan. Halverwege aan uw linkerkant was de voormalige synagoge gevestigd.

In 1890 werd de synagoge aan de Paslaan geopend. Hier ontstond een smeltkroes van liberale en orthodoxe joden. Zo was penningmeester Van Praag liberaal, maar vice-voorzitter Elzas orthodox. Toen de Joodse bevolking van Apeldoorn begon te groeien, werd in 1932 een aanbouw geopend. Er was nu plaats voor 79 mensen: 53 mannen en 26 vrouwen. De vrouwen zaten namelijk op een speciale galerij.

Na de brand in de nacht van 1 op 2 augustus 1941 was het gebouw onbruikbaar. In 1960 werd het huidige pand geopend. Waar de joodse gemeente van Apeldoorn in 1940 meer dan 500 leden telde, was dit in 1951 nog maar 112 en in 1998 slechts 24. Twee jaar later ging de gemeente op in de Stedendriehoek.

In 2005 werd het monument dat voor u ligt geopend. Tirza Verrips ontwierp de Thorarol met 592 knikkers. Voor ieder vermoord gemeentelid één.

U bent op het eindpunt aangekomen. Bedankt voor uw aandacht voor de gemeenschap die na de oorlog nooit meer hersteld is.

De wandeling werd u gratis aangeboden. Vond u hem de moeite waard? Dan kunt u de samensteller bedanken door een fooi door onderstaande QR-code te geven:

